

ग्यास च्याम्बरको मृत्यु कथामा सांस्कृतिक प्रभुत्व

हेमबहादुर भण्डारी

उपप्राध्यापक, पाटन संयुक्त क्याम्पस
mymemory.hem@gmail.com

सार

आर्जित शक्तिका पृष्ठभूमिमा रही हिटलरले विकास गरेको दमनकारी चरित्रलाई ग्यास च्याम्बरको मृत्यु कथामा अभिव्यक्त गरिएको छ । यहूदीविनाशका नाममा हिटलरले कायम गरेको जातीय प्रभुत्व यस कथाको मुख्य विषय हो । प्रभुत्व हासिल गर्न हिटलरले अपनाएको दमनात्मक शैली परिधीय प्रतिरोधको प्रमुख कारण बन्न पुगेको छ । जातीय प्रभुत्वका पृष्ठाधारमा विकसित वर्गीय तथा लैङ्गिक प्रभुत्वको स्वरूप, प्रक्रिया र चरित्र यस कथाका प्रमुख अनुसन्धेय क्षेत्रहरू हुन् । यस अध्ययनमा विश्लेष्य कथामा अभिव्यक्त प्रभुत्वको स्वरूप, प्रक्रिया र चरित्रलाई विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्य लिइएको छ । यस कार्यका लागि उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी पुस्तकालयकार्यलाई सामग्री सङ्कलनको माध्यम बनाइएको छ । यस अध्ययनमा सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिबाट वर्गीय, जातीय तथा लैङ्गिक प्रभुत्व, प्रभुत्व हासिल गर्ने शैली, प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्वका बिचको द्वन्द्व जस्ता प्रभुत्वको स्वरूप र प्रक्रियासम्बद्ध विषयलाई कथाविश्लेषणको आधारका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यसका आधारमा हिटलरको दमनात्मक चरित्रका कारण सिर्जित जातीय प्रभुत्व र त्यसका पृष्ठभूमिमा विकसित वर्गीय तथा लैङ्गिक प्रभुत्वको अवस्था मूल्याङ्कन गरी प्रभुत्वको स्वरूप र चरित्र सार्वजनिक गरिएको छ । यहूदीदमनको विषय हिटलरको शासकीय प्रभुत्व हुँदै परिधीय प्रतिरोध जागृतिको कारण बन्न पुगेको विश्लेषण गरी प्रतिरोधको प्रवृत्ति यसमा मूल्याङ्कन गरिएको छ । यसबाट सत्ता, शक्ति, प्रभुत्व र अहम्का विरुद्धमा प्रतिरोध जागृत भई प्रतिप्रभुत्व निर्माण हुने निचोडमा पुगिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा शासकीय दमनका कारण सिर्जित प्रतिरोध नै प्रभुत्वशाली सत्ताको अस्तित्व निस्तेज पार्ने प्रमुख कारण र माध्यम हो भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : प्रभुत्व, प्रतिरोध, मानवतावाद, शक्तिसम्बन्ध, शासन

१. विषयपरिचय

आधुनिक नेपाली कथाका क्षेत्रमा मदनमणि दीक्षित (१९६९-२०७६) को पृथक् उपस्थिति पाइन्छ । उनले कथामा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिदृश्यमा मानवतावादको सन्देश प्रस्तुत गरेका छन् । उनले सामाजिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रको अवलोकन गरी कथाको पृष्ठभूमि पनि निर्माण गरेका छन् । नेपाली साहित्यका भण्डारमा कसले जित्यो कसले हात्थो (२०२१), ग्यास च्याम्बरको मृत्यु (२०४२), जेण्डा (२०५१), श्वेतकाली (२०६०) जस्ता कथाकृति दिएका दीक्षितले इतिहासका पृष्ठबाट कथाको विषय उठान गरी प्रभुत्वशाली शासकको चरित्रमाथि दृष्टि दिएका छन् । 'ग्यास च्याम्बरको मृत्यु' कथा यसको दृष्टान्त बनेको छ । हिटलरले जर्मनीमा यहूदीदमनको सिलसिला रचना गरी आफ्नो फासिस्ट चरित्रको परिचय दिएको सन्दर्भलाई लिएर उनले यस कथाको पृष्ठभूमि तयार पारेका छन् । आफूलाई प्रभुत्वशाली शासकका रूपमा चरितार्थ गर्न हिटलरले थालेको जातीय प्रभुत्वको यात्रा वर्गीय तथा लैङ्गिक प्रभुत्वसँगै विकसित भएको छ ।

हितलरले प्रभुत्व हासिल गर्नका लागि विस्तार गरेको दमनात्मक शैली र त्यसविरुद्ध जनमानसमा विकास भएको प्रतिप्रभुत्वको विषयलाई समेत उनले यस कथाका माध्यमबाट प्रस्ट पारेका छन्। वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रभुत्वका साथै शक्तिको प्रतिद्वन्द्वतालाई प्रकाशमा ल्याई प्रस्तुत कथामार्फत उनले तत्कालीन समाजको सांस्कृतिक धरातललाई चिनाएका छन्। यस कथामा अभिव्यक्त प्रभुत्वको स्वरूप, प्रक्रिया र चरित्र नै प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य प्राज्ञिक समस्या हो। कथामा अभिव्यक्त वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रभुत्वको अवस्था निरूपण गरी प्रभुत्वको प्रक्रिया र प्रतिरोधको अवस्था मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गर्ने उद्देश्यमा प्रस्तुत अध्ययनलाई केन्द्रित गरिएको छ। यस उद्देश्यको परिपूर्तिका निमित्त सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रभुत्व, प्रभुत्व हासिल गर्ने शैली, प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्वका बिचको द्वन्द्व जस्ता प्रभुत्वको स्वरूप र प्रक्रियासम्बद्ध विषयलाई विश्लेषणको आधारका रूपमा लिई कथामा अभिव्यक्त भएको प्रभुत्वको संस्कृतिलाई मूल्याङ्कन गरिएको छ।

२. अध्ययनविधि र विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

प्रस्तुत अध्ययनमा मदनमणि दीक्षितरचित 'ग्यास च्याम्बरको मृत्यु' कथालाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। सांस्कृतिक अध्ययनका पृष्ठाधारमा विकसित प्रभुत्वको सैद्धान्तिक अवधारणा तथा मान्यतासम्बद्ध शोधप्रबन्ध, अनुसन्धानमूलक ग्रन्थ, लेखरचना तथा समीक्षात्मक टिप्पणीलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरिएको यस अध्ययनमा सामग्री सङ्कलनको माध्यम पुस्तकालयकार्यलाई बनाइएको छ। सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रभुत्व, प्रभुत्व हासिल गर्ने शैली, प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्वका बिचको द्वन्द्व जस्ता प्रभुत्वको स्वरूप र कारणसम्बद्ध विषयलाई विश्लेषणको आधारका रूपमा लिई सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गरेर प्रस्तुत कथामा अभिव्यक्त भएको प्रभुत्वको स्वरूप, कारण र चरित्रको मूल्याङ्कन गरिएको छ।

वर्चस्वशाली वर्गले कमजोर वर्गलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिने प्रक्रिया प्रभुत्व हो। यो शक्तिसम्पन्न वर्गले शक्तिहीन वर्गलाई अधीनस्थ बनाएर शासित हुन बाध्य पार्ने परिपाटी हो। अख्तियारीपूर्ण विचार र अभ्यासहरूको निर्माण, निरन्तरता तथा पुनर्निर्माण गर्ने प्रक्रियालाई प्रभुत्वका रूपमा बुझ्न सकिन्छ। यसले अल्पसङ्ख्यक शासक वर्गले बहुसङ्ख्यक शासित वर्गमाथि कायम गर्ने सामाजिक अधिकार र नेतृत्वलाई सङ्केत गर्छ। प्रभुत्व दबावद्वारा, अझ बढी सहमतिद्वारा आर्जन गरिन्छ (ज्ञवाली २०७३, पृ. ४५-४६)। सहमतिका लागि अनेक भाष्य तथा कानून निर्माण गरी प्रभुत्वशाली वर्गले शक्तिहीनहरूलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिने गरेका छन्। शासित हुन नचाहने र शासित हुने स्वीकारोक्ति पनि दिन नचाहने मानवीय स्वभावमा प्रवेश गरी 'हामी शासित हुन तयार छौं' को मनस्थिति निर्माण गरेर शासकहरू आफ्नो प्रभुत्व विस्तार गर्छन् (उप्रेती २०६८, पृ. १७१)। विधान तथा परम्परा प्रस्तुत गरी नैतिक दबाव सिर्जना गरेर हामी शासित हुन तयार छौं भन्ने मानसिकता निर्माणका दिशामा वर्चस्वशाली वर्ग सक्रिय हुने गर्दछ। शासकमा रहेको निरङ्कुश शैलीमार्फत प्रकट हुने प्रभुत्वको दमनात्मक शैलीका तुलनामा सहमतीय शैलीले दीर्घकालीन प्रभावको क्षमता राख्दछ। प्रभुत्व कुनै पनि वर्गको राजनीतिक संस्कृति हो, जसको उपयोग अर्को वर्गलाई सम्झाएर, बुझाएर उसको सहमति लिनका लागि गरिन्छ (भुसाल २०६७, पृ. ३५)। सहमतिको रणनीति विस्तार गरी शासकले प्रभुत्व हासिल गर्ने मार्ग निर्माण गर्छ। सहमतिविना एकाधिकार कायम हुन नसक्ने हुँदा सहमतिको संलग्नता चाहिन्छ र सांस्कृतिक संस्थाहरूबाट त्यो प्रयोजन पूर्ति गर्ने प्रयत्न गरिन्छ (गौतम २०६७, पृ. ४५०)। सहमतिको रणनीति प्रभुत्व हासिल गर्ने शैलीको मुख्य बाटो हो। ग्राम्सीको प्रभुत्वसम्बन्धी मान्यता उल्लेख गर्ने क्रममा पाण्डेय (२०७३) लेख्छन् :

“बल प्रयोग नगरेरै पनि समाजभित्रका विभिन्न वर्गलाई वर्चस्व/प्रभुत्वले बाँधेको हुन्छ। यो त्यति बेला प्राप्त हुन्छ, जब उच्च वर्गले बौद्धिक र नैतिक नेतृत्व सिर्जना गरेर आर्थिक शक्ति प्राप्त गर्छन्” (पृ. ६४)। पाण्डेयले आर्थिक, बौद्धिक र नैतिक शक्तिका प्रभावमा अधीनस्थ बनाई प्रभुत्वको सहमतीय शैली निर्माण गरिने शासकीय चरित्रलाई चिनाएका छन्। होसन र स्मिथ (सन् २००८) ले प्रभुत्व अभ्यास र विश्वासको संलग्नतामा तत्काल निर्माण हुने विषय होइन भन्दै यसलाई पूर्वनिर्धारित स्वरूपमा कहिल्यै पनि नथोपरिने अभिमत राखेका छन्। यसले सधैं सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक सम्बन्धमा रहेर विशिष्ट परिस्थिति विकास गर्छ भन्ने तर्क राख्दै उनीहरूले यसमा शक्तिको विषय मात्र केन्द्रित नभई शक्तिहीन र शक्तिशालीबिचको सम्बन्धलाई पनि विश्लेषण गरिन्छ, भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् (पृ. ३)। त्यस्तै बार्कर (सन् २००४) ले ग्राम्सीको मान्यता विश्लेषण गर्दै प्रभुत्वमा अर्थसामाजिक विषयको एकल समूह मात्र समावेश नहुने विचार राखेका छन्। उनले प्रभुत्वको निर्माण प्रक्रिया गठबन्धनको शृङ्खलाबद्ध निरन्तरताका माध्यमबाट अधि बढ्ने धारणा राखेका छन्। गठबन्धनको एउटा समूहले नेतृत्व ग्रहण गरेपछि प्रभुत्वको प्रक्रिया नियमित हुने उनको तर्क छ (पृ. ८४)। प्रभुत्व भन्नु शक्तिको आर्जन र अभ्यासको प्रक्रिया हो।

प्रभुत्व स्थिर नभई परिवर्तनशील सङ्कथन र अभ्यास हो, जसको सम्बन्ध सत्तासँग अत्यन्तै निकट हुन्छ। प्रभुत्व सत्ताप्राप्तिका दिशामा नेतृत्वको अभ्याससँग जोडिएको विषय हो। प्रभुत्वशाली संस्कृति भनेको समाजमा विचार र शासनको हैकम चलाउनेहरूले चलाएको संस्कृति हो (सुवेदी, २०६८, पृ. १२९)। संस्कृतिको यस्तो अभ्यासलाई शासनको प्रक्रिया, चरित्र र पद्धतिका रूपमा बुझ्न सकिन्छ। ग्राम्सीको चिन्तनको केन्द्र हेजिमोनी हो, हेजिमोनिजम हो, हैकम हो, हैकमवाद हो। हैकम भनेको राजनीतिक, बौद्धिक र नैतिक नेतृत्व हो, जो प्रभुत्वशाली वर्गले लिएको हुन्छ र आफ्नो र अन्य समुदायको स्वार्थलाई अनुकूलित गर्छ। यो दमनबाट भन्दा ज्यादा सम्मतिबाट बनाइने अस्त्र हो (गौतम, २०७५, पृ. ४२-४३)। सत्ताको स्वार्थ परिपूर्ति गर्ने दिशामा प्रभुत्व केन्द्रित हुन्छ। ग्राम्सीले विचारधारात्मक अधिरचनाका रूपमा संस्कृतिले खास वर्ग र सत्ताको हितको प्रतिनिधित्व गर्छ भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् (अधिकारी, २०७०, पृ. ६३)। शक्तिका धरातलमा टेकी प्रभुत्वशाली संस्कृतिको निर्माण हुन्छ। ग्राम्सीको भनाइमा सत्ताधारी वर्गले आफ्नो प्रभुत्वका लागि उपरिसंरचनाका सबै रूपहरूका साथै सङ्घर्षका सबै रूपहरूको प्रयोग गर्छ र आधारभूत वर्गले पनि सत्ताधारीहरूको प्रभुत्वविरुद्ध प्रतिप्रभुत्व कायम गर्न यस कार्यका सहायक शक्ति बौद्धिक-सांस्कृतिक क्षेत्रको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ। ग्राम्सीले ‘राजनीतिक समाज’ को प्रभुत्वका विरुद्ध ‘जनसमाज’को प्रभुत्व अर्थात् ‘प्रतिप्रभुत्व’का लागि बौद्धिक-सांस्कृतिक क्षेत्रलाई आधारभूत वर्ग अर्थात् उत्पीडित वर्गसित सङ्गठित भएर अधि बढ्न आह्वान गरेका छन् (बराल, २०७३, पृ. ९९-१००)। प्रभुत्वको अस्तित्वका कारण परिधीय प्रतिरोधको जन्म हुन्छ। यस प्रक्रियाबाट सुरु हुने द्वन्द्वले प्रतिप्रभुत्वलाई अस्तित्व प्रदान गर्छ। विचारधारामार्फत प्रभुत्व निर्माण गर्ने कार्य राज्यले मात्रै गर्दैन शक्ति संरचनाका विभिन्न तहहरूले पनि गर्छन्। यो आर्थिक र राजनीतिक विषयसँग सम्बन्धित अवधारणा मात्रै नभई संस्कृतिसम्बद्ध अवधारणा पनि हो (गिरी, २०७४, पृ. २५४)। प्रभुत्व समाजका विभिन्न एकाइहरूमा निर्माण हुने विषय हो। सामाजिक संरचनाका हरेक स्तर र अवस्थामा प्रभुत्वको अस्तित्व रहने भएकाले ती सबै अवस्थामा प्रभुत्वको प्रतिद्वन्द्विताले पनि ठाउँ लिने गर्दछ। जोसेफ (सन् २००२) ले प्रभुत्वमा, शक्तिमा निर्भर हुनेहरूका लागि विपरीत सम्बन्धका बिचमा सहमति कायम गरिन्छ भनेका छन्। उनले सामाजिक एकता र सहमति कायम गरी प्रभुत्वले सत्ता र नेतृत्वमा पुग्नका लागि अधीनस्थ समूहलाई मार्गनिर्देशन गर्छ भन्ने अभिमत राखेका छन्। प्रभुत्व स्वचालित रूपमा आर्जन हुने विषय होइन भन्दै उनले राजनीतिक परियोजना र सामाजिक गठबन्धनद्वारा निर्मित जटिल संरचनाले प्रभुत्वशाली वर्गलाई सहमति प्रदान गरेपछि मात्र यसका लागि उचित वातावरण निर्माण हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् (पृ. १)। प्रभुत्वको निर्माणसँगै प्रतिप्रभुत्व पनि अस्तित्वमा देखा पर्छ।

एउटा समूहले अर्को समूहलाई अधीनस्थ बनाउने प्रक्रिया प्रभुत्व हो । दबाव प्रभुत्व विस्तारको शैली हो । सहमतीय तथा वैधानिक शैलीले प्रभुत्व हासिल गर्नका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । सामाजिक संरचनाका हरेक तहमा प्रभुत्वको अस्तित्व पाइन्छ । सामाजिक संरचनामा निर्मित प्रभुत्वका विरुद्ध किनारामा प्रतिरोध जागृत भई प्रतिप्रभुत्व निर्माण हुन्छ । निर्मित प्रतिप्रभुत्वका कारण सिर्जना हुने द्वन्द्वात्मक अवस्थाले शक्तिसम्बन्धलाई दिशानिर्देश गर्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा प्रभुत्वको सैद्धान्तिक अवधारणा अवलम्बन गरी यसको स्वरूप, प्रक्रिया र चरित्र विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रभुत्वको विश्लेषण गरी यसको स्वरूप मूल्याङ्कन गरिएको छ । प्रभुत्व हासिल गर्ने दिशामा क्रियाशील दमनात्मक, सहमतीय तथा वैधानिक शैलीको विश्लेषण गरी प्रभुत्वको प्रक्रिया निरूपण गरिएको छ । यसका साथै प्रभुत्वको प्रतिद्वन्द्वता विश्लेषण गरी किनारीकृत वर्गमा जागृत भएको प्रतिरोध चेतनाको स्तर मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

३. ग्यास च्याम्बरको मृत्यु कथामा प्रभुत्वका स्वरूप

प्रस्तुत कथामा सांस्कृतिक प्रभुत्वको प्रस्तुति पाइन्छ । प्रभुत्वको स्वरूप, कारण र चरित्र यस कथाका प्रमुख विषयवस्तुगत पक्ष हुन् । यसैलाई मध्यनजर गर्दै यस अध्ययनमा कथामा अभिव्यक्त प्रभुत्वको स्वरूप, कारण र चरित्रलाई विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गरिएको छ । यसका लागि प्रभुत्वको वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक स्वरूप, प्रभुत्व हासिल गर्ने शैली, प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्वका बिचको द्वन्द्व जस्ता प्रभुत्वसम्बद्ध विषयलाई कथाविश्लेषणको आधारका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । निर्मित आधारलाई प्रयोग गरी कथामा अभिव्यक्त सामाजिक सन्दर्भमा देखिएको सांस्कृतिक प्रभुत्वको अवस्था मूल्याङ्कन गर्नका लागि सङ्कलित सामग्रीलाई निम्नानुसारका उपशीर्षकहरूमा राखी विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत कथामा दीक्षितले प्रभुत्वको सांस्कृतिक पक्ष उद्घाटन गरेका छन् । हिटलरको फासिस्ट शैलीसँग जोडिएको यहूदीविनाशको कथानकीय सन्दर्भमार्फत उनले जातीय प्रभुत्वको अवस्था सार्वजनिक गरेका छन् । त्यसैसँग जोडिएर यसमा प्रभुत्वको वर्गीय तथा लैङ्गिक अवस्थासमेत अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । हिटलरले थालेको नरसंहार जातीय प्रभुत्वका पृष्ठभूमिमा विकास भएको विषय हो । यहूदीजातिको अस्तित्व नामेट पार्ने अभियानमा उसको अभियान अधि बढेको छ । हिटलरको नरसंहारको इतिहासलाई आधार बनाई दीक्षितले प्रस्तुत कथाको संरचना तयार पारेका छन् । ग्यास च्याम्बरको नरसंहार र त्यसले सिर्जना गरेको समस्या नै यस कथाको वर्ण्य विषय हो । अध्ययनको यस खण्डमा कथामा अभिव्यक्त वर्गीय, जातीय तथा लैङ्गिक प्रभुत्वको अवस्था विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१ वर्गीय प्रभुत्व

निम्न वर्गमा उच्च वर्गको थिचोमिचो तथा शोषण र दमनका कारण सिर्जना हुने अधीनस्थता नै वर्गीय प्रभुत्वको अवस्था हो । यस्तो अवस्था आर्थिक हैसियतले सिर्जना गर्दछ । शक्तिमा रहेको वर्गले आफूलाई सधैं प्रभुत्वशाली बनाइराख्न प्रभुत्वको विस्तार गरी यसको निरन्तरताको चाहना राख्छ । समाजका एकाइहरूमा यस्तो अभ्यास प्रशस्तै देख्न सकिन्छ । निम्न वर्गको आर्थिक समृद्धिप्रति उच्चवर्गको ईर्ष्यात्मक अवरोधका कारण वर्गीय प्रभुत्वको जन्म हुन्छ । प्रस्तुत कथामा जातीय प्रभुत्वका पृष्ठभूमिमा वर्गीय तथा लैङ्गिक प्रभुत्वको अवस्था पनि समेटिएको पाइन्छ ।

हिटलर यहूदीलाई सखाप पार्न चाहन्थ्यो । यहूदीका विरुद्धमा उत्रिएको हिटलरको अभियानमा परी अन्य जाति र धर्मका धेरै मानिसले ज्यान गुमाएका थिए । प्रस्तुत कथाको पृष्ठभूमि उल्लेख गर्ने क्रममा अर्याल (२०१९) लेख्छन् : “द्वितीय विश्वयुद्धको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा लेखिएको यो कथा नेपाली साहित्यमा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा सिर्जित थोरै

उत्कृष्ट रचनाहरूमध्ये एक हो । राजनीतिक वा कुनै पनि पूर्वाग्रहयुक्त कोणबाट नहेरी मानवीय पक्षबाट हेर्ने हो भने आइकम्यानको ग्यास च्याम्बर मानवता भुत्ने एउटा विकराल हाँडी थियो” (पृ. ११३) । अर्यालले ग्यास च्याम्बरलाई मानवताविरुद्धको अक्षम्य अपराधका रूपमा चिनाएका छन् । प्रस्तुत कथाले हिटलरको मानवताविरोधी अभियानलाई पृष्ठभूमि बनाएको छ । कथाअनुसार क्रिस्चियन मूलकी प्रेमिका यहूदी प्रेमीलाई भेट्न गएको छे । यसै क्रममा उसले ग्यास च्याम्बरको मृत्यु अँगालुपरेको छ । दीक्षितले बेनेडिक्टो नामको प्रेमीलाई भेट्न गएको रेनाता नामकी प्रेमिकाले बेहोर्नुपरेको शासकीय दमनको कथा पोल्यान्डको अस्वाइसिम कन्सेन्ट्रेसन क्याम्प शान्ति म्युजियममा राखिएको रेनाताको भनिएको सुनकेस्री चुलोले दिएको अभिव्यक्तिमार्फत प्रस्तुत गरेका छन् । बेनेडिक्टोलाई भेट्न भनी हिँडेकी उसकी प्रेमिका रेनातालाई हिटलरको यहूदीविनाश अभियानले बाटैमा भेटेको छ । मनमा प्रेमीको चित्र बोकी उत्साहको यात्रामा सामेल भएकी रेनाता हिटलरको दमनका दुष्चक्रका तहहरू पार गर्दै ग्यास च्याम्बरको निस्सासिँदो वातावरणमा पुगेकी छे । त्यहाँ पुगेपछि उसले मुटु हल्लिएको अनुभूति साँगालेकी छे । त्यस स्थानमा ‘श्रममा सम्मान छ, काम पुरस्कृत हुन्छ’ भन्ने समाजवादी नारा लेखिएको पाएपछि उसले फासिस्टहरूको नक्कली चरित्रलाई घृणाको दृष्टिले हेरेकी छे । उसले काम र जीवनको सम्बन्धका दृष्टिबाट आफ्नो अवस्थाको विश्लेषण गरेकी छे । कामसँग जोडिएको दैनिकीलाई विश्लेषण गर्ने क्रममा रेनाताले निम्नलिखित अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेकी छे :

काम नगरी हामी कसले नै के खान पाएका थियौं र ? काम नगरी हामी को बस्न सक्छौं र ? वरु आफू सुहाउँदो काम पाए बेस हुने थियो, बाँकी समयमा बेनेडिक्टोलाई पनि सघाइदिने थिएँ । तर यो के हो ? किन हो यहाँ ? ढोकाभित्र पस्नासाथ यसरी हामीलाई तर्साउन किन खोजेको ? काममा अल्छी गर्लान् भनेर ? हेर म कति कसरी काम गर्नेछु ? के तर्साउलाउ तिमिले मलाई ? तिम्रो मूल दोबाटोको यो फाँसीको सुकेँनी, त्यसका काला लट्टा र तख्ताले श्रमिकहरूलाई कहिल्यै तर्साउन सक्दैनन् । (पृ. ११८-११९)

प्रस्तुत साक्ष्यमा दीक्षितले श्रमिकवर्गमाथि हिटलरले कायम गरेको प्रभुत्वको अवस्था सार्वजनिक गरेका छन् । उनले तत्कालीन समाजमा श्रमिकहरूको लगनशीलता र मिहिनेतलाई चिन्न र बुझ्न नसक्ने शासकीय दृष्टि रहेको प्रस्ट पारेका छन् । श्रमिकहरूसँग प्रत्यक्ष जोडिएको उत्पादन सम्बन्धलाई विश्लेषण गर्न नखोज्ने शासकीय चरित्रमाथि उनले टिप्पणी गरेका छन् । श्रमिकलाई श्रमसँग जोडेर हौसला दिनुपर्ने भए पनि त्यहाँ अपमान, दण्ड र यातना दिइएको वस्तुस्थिति अघि साँदै उनले रेनाताको अभिव्यक्तिमार्फत श्रमिकवर्गले भोग्नुपरेको अपमानको परिदृश्य प्रस्तुत गरेका छन् । यस्तो शासकीय मानसिकतामा तत्कालीन समाजको वर्गीय प्रभुत्व चित्रित भएको देखिन्छ ।

हिटलरले रचेको यहूदीविनाशको सिलसिला जातीय प्रभुत्वसँग जोडिएको विषय हो । जातिदमनसँग जोडिएको हिटलरको नरसंहारले वर्गीय तथा लैङ्गिक प्रभुत्वसमेत कायम गर्न पुगेको छ । ग्यास च्याम्बरभित्र रेनाताको प्रवेश र उसमा उत्पन्न भएको अनुभूति प्रस्तुत गर्ने क्रममा दीक्षितले निम्नवर्गीय किसान महिलाको उपस्थिति पनि देखाएका छन् । रेनाता भन्छे : “एक वर्षको बच्चो बोकेकी, फु गर्दा ढल्ने जस्ती एउटी किसान आइमाईको पछि, म त्यो टेबिलअगाडि पुगेकी थिएँ । बच्चासाथै त्यो आइमाईलाई दाहिनेतर्फ जान इसारा गरिएको थियो” (पृ. ११९) । निम्नवर्गीय किसान महिलालाई बच्चोसहित दिइएको यातनाको विषय जातीयता सिर्जित वर्गीय उत्पीडनको विषय हो । उसलाई यहूदी भएका कारण ग्यास च्याम्बरमा पुऱ्याइएको छ । कथाको यस प्रसङ्गमा जातीय विषय अघि सारिए पनि यसबाट वर्गीय जीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको देखिन्छ । आर्थिक हैसियत मजबुत भएका धेरैले ग्यास च्याम्बरबाट ज्यान जोगाएको इतिहास पाइन्छ । आर्थिक हैसियत मजबुत भएकाहरूले भागेर ज्यान जोगाएको ऐतिहासिक तथ्यका आधारमा हेर्ने हो

भने निम्न आर्थिक हैसियत भएको कारण कथामा वर्णित किसान नारीले जातीय प्रभुत्वका पृष्ठभूमिमा वर्गीय प्रभुत्व बेहोनुपरेको देखिन्छ ।

३.२ जातीय प्रभुत्व

प्रभुत्वशाली जातिले निम्न हैसियतमा रहेका जातिको अस्तित्व सडकटमा पार्ने प्रयत्न र प्रक्रिया जातीय प्रभुत्वको अवस्था हो । राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक आदि रूपमा सम्पन्न हुँदै गएको जातिले कमजोर जातिको पहिचानलाई किनारातिर धकेल्छ । समाजमा सांस्कृतिक रूपमा प्रभुत्वशाली जातिले कमजोर सांस्कृतिक धरातल भएको जातिलाई अधीनस्थ बनाएको हुन्छ । यस कथामा दीक्षितले हिटलरको शासनका कारण सिर्जित जातीय प्रभुत्वको अवस्था प्रस्तुत गरेका छन् । हिटलरमा विकसित जातिवादी मानसिकताले जातीय प्रभुत्वको पृष्ठभूमि निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । हिटलरमा विकास भएको इगो र त्यसले निर्माण गरेको वैचारिक जडता नै उसले हासिल गरेको जातीय प्रभुत्वको कारण बन्न पुगेको छ ।

दीक्षितले प्रस्तुत कथामार्फत हिटलरले कायम गरेको जातीय प्रभुत्वको अवस्था निरीक्षण गरेका छन् । उनले ग्यास च्याम्बरमा परी मृत्युवरण गरेकी रेनेताको सुनकेसी चुलोको मनोवादमार्फत हिटलरले कायम गरेको जातीय प्रभुत्वको विषय प्रस्तुत गरेका छन् । प्रेमी बेनेडिक्टोसँगको मिलनको अपेक्षा गरी उसलाई भेट्न हिँडेकी रेनाताले तत्कालीन शासकीय अवस्था प्रस्टचाएकी छे । तत्कालीन व्यवस्थाको अवस्था उद्घाटन गर्ने क्रममा रेनाताले भनेकी छे : “मेरो बेनेडिक्टोले बोलाएपछि म त्यो अपेरामा किन आउन्नथेँ तर त्यो अपेरा मलाई मन पर्दैन । यहूदीमाथिको त्यो अत्याचार ‘घेटो’का ती दृश्य कसरी हेर्नु ? बिचरा यहूदी हुँदा तिनलाई किन त्यस्तो यातना ? तिमी पनि यहूदी नै हो, आफू क्रिस्चियन हुँदा मैले तिमीलाई किन घिनाउने ? तिम्रो यस्तो प्यारो प्रेममाथि मैले कसरी अविश्वास गर्नु” (पृ. ११६) । अपेरामार्फत यहूदीविरोधी सडकथन निर्माण गर्ने दिशामा हिटलरको शासन क्रियाशील देखिन्छ । क्रिस्चियन मूलकी रेनाताले यहूदी जातिको प्रेमीप्रति अगाध माया दर्साएकी छे । यस परिस्थितिमा उसले जातीय विभेदको खुलेर विरोध गरेकी छे । प्रस्तुत कथानकीय प्रसङ्गका माध्यमबाट दीक्षितले यहूदीमाथि हिटलरले विस्तार गरेको दमनको अवस्था खुलासा गरी त्यसलाई अमानवीय कृत्यका रूपमा चिनाएका छन् ।

रेनाताको सुनकेसा चुलोले प्रस्तुत गरेको संस्मरणमार्फत दीक्षितले ग्यास च्याम्बरको अवस्था, यात्रा तथा नरसंहारको दृश्य वर्णन गरेका छन् । उनले बिजुलीभट्टीभित्र खरानी भएका मानिसहरूको कारुणिक दृश्य चित्रण गरेका छन् । रेनाता, किसान नारी र त्यस नारीको एक बसेँ छोराको खरानी भइसकेपछिको अवस्था चित्रण गर्ने क्रममा रेनाताको भनिएको चुलोले निम्नलिखित प्रसङ्ग प्रस्तुत गरेको छ :

दस मिनटपछि बिखकोठाको पछिल्लरको सानो ढोका खुल्यो र ती निभाइएका दियाहरूबाट खरानी भर्न थाल्यो । त्यो सिपाहीको खल्लीभित्रबाट म सबै हेरिरहेकी थिएँ । रेनाता तिनै ख्याउटे आइमाईमाथि थुप्रिएकी थिइन् । त्यसको एक बसेँ छोराको बाङ्गिएका खुला मुख रेनाताको वक्षछेउमा थियो । दूध चुसिएको थिएन, तर टाटीको चारैतिर लागेको थुक पनि सुकेको थिएन । बच्चोको एउटा हातका औंला रेनाताको अर्को वक्षमा गाडिएका थिए । (पृ. १२१)

रेनाता क्रिस्चियन भए पनि हिटलरको यहूदीविनाशको भुङ्ग्रामा परेकी छे । निम्नवर्गीय किसान परिवारकी निर्दोष नारी रेनाता यहूदीविनाशको आगामा सल्लिकिएकी छे । धरतीमा एक वर्ष मात्र व्यतीत गरेको निर्दोष बालकलाई

पनि हिटलरको नरसंहार अभियानले छोडेको छैन । हिटलरको दमनले जातीय प्रभुत्वलाई बलियो टेवा प्रदान गरेको देखिन्छ । यहूदीदमनका नाममा उत्रिएको उसको कुकृत्यले मानवीय अस्तित्व र अस्मितामाथि धावा बोलेको छ । प्रस्तुत कथानकीय प्रसङ्गमा मानवताको हत्यासम्बद्ध घटना प्रस्तुत गरी जातीय प्रभुत्व विस्तारका क्रममा हिटलरले थालेको मानवताविरोधी कदमको समीक्षा गरिएको छ ।

३.३ लैङ्गिक प्रभुत्व

प्रभुत्वका पृष्ठाधारमा सिर्जित उत्पीडन र दमनका कारण लैङ्गिक प्रभुत्वले अस्तित्व प्राप्त गर्छ । कथामा पुरुष र महिलामध्ये कुनै एक पात्रको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा यौनिक सन्दर्भमा प्रभुत्व वा हैकमको अवस्था सिर्जना भएमा लैङ्गिक प्रभुत्व हुन्छ (भुसाल २०७८, पृ. १३६) । पितृसत्तालाई लैङ्गिक प्रभुत्वको मुख्य कारण मानिन्छ । युद्ध र द्वन्द्वको शृङ्खलाभित्र लैङ्गिक प्रभुत्व मौलाएको देखिन्छ । हिटलरले थालेको यहूदीविनाशको सिलसिलामा लैङ्गिक हिंसाका अनेक परिघटना जोडिएका छन् । प्रस्तुत कथामा दीक्षितले जातीय प्रभुत्वसँग जोडिएर प्रकट भएको लैङ्गिक प्रभुत्वको सन्दर्भ उल्लेख गरेका छन् । कथाअनुसार, रेनाताको सुनकेसी चुलोले अभिव्यक्त गरेको संस्मरणमा प्रेमी बेनेडिक्टोलाई भेट्न हिँडेकी रेनाताको शृङ्गार फासिस्टको आक्रमणमा परी ध्वस्त भएको छ । आफ्नो पीडित अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्दै रेनाताले यसो भनेकी छे : “...यति दुःख सहेर बेनेडिक्टोसित भेट्दा कति आनन्द हुनेछ नि ! रेलबाट ओर्लिनेबित्तिकै भेट भइहाल्यो भने ? यो रूप लिएर कसरी देखा पर्ने ! त्यो मोरो फासिस्टले जगल्ट्याइदियो, नत्र कति राम्रोसित कपाल मिलाएकी थिएँ (पृ. ११७) । उद्धृत कथांशमा निरङ्कुश चरित्रका कारण सिर्जित लैङ्गिक अधीनस्थता र त्यसले नारीको जीवनमा पुऱ्याएको असरको समीक्षा गरिएको छ । प्रेमीलाई भेट्न हिँडेकी रेनाताले पालना गरेको शृङ्गारसम्बन्धी न्यूनतम मान्यतालाई निरङ्कुश शासकको पितृसत्तात्मक चरित्रले निर्मम आक्रमण गरेको देखिन्छ । रेनाताले प्रेमीको सकारात्मक दृष्टि आफूतिर तान्नका लागि शृङ्गार गर्नुपर्ने धारणा राखेकी छे । उसको धारणाले पितृसत्ताको चरित्रलाई पोषण प्रदान गरेको छ । निरङ्कुश सत्ताको आक्रमण तथा प्रेमीप्रतिको समर्पण दुवै अवस्थामा रेनाताले लैङ्गिक अधीनस्थता बेहोर्नुपरेको छ । लैङ्गिक प्रभुत्वका प्रभावमा परी उसले यी सम्पूर्ण उत्पीडनका परिघटनाहरूको सामना गर्नुपरेको देखिन्छ ।

अपशब्द प्रयोग गरी गाली गर्ने, भुल्ल्याउने, चुलो काटिदिने, कपाल खौरिदिने जस्ता लैङ्गिक हिंसासम्बद्ध गतिविधिलाई हिटलरको शासनमा व्यापकता दिइएको विषयलाई दीक्षितले उल्लेख गरेका छन् । कथाअनुसार, प्रेमीसितको मिलनलाई लक्ष्य बनाई अघि बढेकी रेनाता यहूदीविनाशका लागि हिटलरले निर्माण गरेको ग्यास च्याम्बरभित्र परेकी छे । त्यहाँभित्र कपाल खौरिएर मुडुलो बनाउने शासकीय मान्यता उसलाई सुनाइएको छ । गहनाका रूपमा कपालको अस्तित्व स्विकारेकी रेनातामा यस विषयले गम्भीर पीडा सिर्जना गरेको छ । उसले कपाललाई महिलाको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण गहनाका रूपमा व्याख्या गरेकी छे । उसले आफूलाई आइमाईको पहिचानमा उभ्याएकी छे । अविवाहितासमेत रहेका कारण कपाल नभए विवाह अवरुद्ध हुन सक्ने उसको धारणा छ । यसबाट उत्पन्न पीडा र छटपटीले रेनातामा प्रतिरोध जागृत भएको छ । पीडाका कारण उत्पन्न प्रतिरोध प्रस्तुत गर्ने क्रममा रेनाता भन्छे :

मलाई त त्यहाँ जान पो भनिएको थियो, मेरो पनि कपाल खौरिने ? म स्वास्नीमान्छे हुँ, युवती छु र मेरो बिहे पनि भएको छैन । हुन्न मेरो कपाल खौरिने । मेरो बेनेडिक्टो यसलाई अति मन पराउँछ । यससित उसको प्यार छ । जनी गर, उसकै निमित्त भए पनि छोडिदेऊ, यस्तो जबर्जस्ती नगर न ! हेर, भर्खरै युडिकोलोन हालेर सम्प्याई छाँटेकी मात्र । मलाई कुट, पिट, मार तर कपाल नखौरिदेऊ । मान्दैनौ ! लौ भैगो, मेरो कपालको एकएक

सुनौला रौंले तिमीहरू सबलाई सर्पले भैं डस्नेछन्, यो गुलाफी रिबनले तिमीलाई पाता फर्काई बाँध्नेछन् । यसको युडिकोलोनले संसारभरि बास्ना फिँजारी तिम्रो अपराधको पोल खोल्नेछ, त्यस बेला कहाँ जाउला ? भैगयो । (पृ. ११९-१२०)

उद्धृत प्रसङ्गमा दीक्षितले लैङ्गिक प्रभुत्वका कारण सिर्जित हिंसा र त्यस्तो हिंसाका पृष्ठभूमिमा विकसित लैङ्गिक प्रतिरोधको विषय प्रस्तुत गरेका छन् । उनले रेनाताका माध्यमबाट आफूमा रहेको पितृसत्ताको प्रभावसमेत अभिव्यक्त गरेका छन् । रेनातामार्फत प्रकटित पितृसत्तापक्षीय अभिव्यक्तिलाई स्पष्टामानसको लैङ्गिक चेतनाका रूपमा लिन सकिन्छ । रेनातामार्फत प्रकटित विचारका माध्यमबाट कथाकारले लैङ्गिक प्रभुत्वको अवस्थालाई प्रस्ट पारेका छन् । उनले हिटलरले नारी पहिचान र अस्मितामाथि धावा बोलेको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरी फासिस्ट चरित्रको परिचय दिएका छन् । उनले रेनाताको चुलो काटिएको तथा कपाल खौरिएको प्रसङ्गमार्फत लैङ्गिक हिंसाको दृष्टान्त प्रस्तुत गरेका छन् ।

हिटलरले यहूदीविनाशका लागि सुरु गरेको ग्यास च्याम्बरको दमनशैलीले नारीको शरीरलाई सर्वाङ्ग नङ्ग्याएको छ । दीक्षितले भौतिक तथा मानसिक यातनामा उत्रिएको हिटलरको शासनसिर्जित लैङ्गिक हिंसासम्बद्ध परिघटना उल्लेख गरेका छन् । उनले रेनेताको अनुभूतिलाई उसको सुनकेस्री चुलाको अभिव्यक्तिमार्फत प्रस्तुत गरेका छन् । सुनकेस्री चुलाले भनेको छ : "...‘फुकाल् लुगा ! डङ्कनी !’ एउटा बहुलाले चररर ब्लाउज च्यात्तै चिच्याएको थियो । ...‘अहिले देखाउँछु तँ रन्डीलाई आइमाई ट्वाइलेट ! नुहाएर त निस्की, तेरो काँचुली फेरिनेछ । राम्री छे, भन्ठान्छे पातर्नी, नाथिनी !’ उसको एकै घुच्चीमा म त्यो ठूलो हलभित्र पछारिन पुगेकी थिएँ । ...तर निर्वाङ्ग नाङ्गी मलाई देखेर पनि त्यो फासिस्टका आँखा ढुङ्गाका ढुङ्गै रहे" (पृ. १२०) । ग्यास च्याम्बरमा राखी मृत्युदण्ड दिनुअघि पालना गर्न लगाइने नियमसम्बन्धी विषयगत पक्ष उल्लेख गरिएको उद्धृत साक्ष्यमा नियम पालनाका सिलसिलामा हिटलरको शासकीय प्रभुत्वका कारण सिर्जना भएको लैङ्गिक हिंसाको विश्लेषण गरिएको छ । नारीको शरीरका लुगा च्याती उनीहरूलाई सर्वाङ्ग नाङ्गो बन्न बाध्य पारिएको दृष्टान्त प्रस्तुत गरी लैङ्गिक उत्पीडनको विवेचना गरिएको छ । शौचालयको सामान्य सुविधा पनि नदिई दयनीय अवस्थामा गुञ्जिन बाध्य पारिएका तथा पटकैपिच्छे अपशब्द प्रयोग गरी मानसिक यातना खप्न बाध्य पारिएका नारीको अवस्था चित्रण गरी प्रभुत्वको लैङ्गिक स्वरूपलाई प्रस्ट पारिएको छ ।

३.४ प्रभुत्व प्राप्ति

प्रभुत्व शक्तिका कारण सिर्जित दबावको अवस्था हो । शक्तितर्फको आकर्षण प्राकृतिक विषय हो जसले समाजमा प्रभुत्व हासिल गर्न शक्तितर्फको स्वभाविक आकर्षणले आधार सिर्जना गरेको हुन्छ । प्रभुत्वशाली वर्ग सधैं शक्तिमा रहेर प्रभुत्व कायम गर्ने दिशामा गतिशील हुन्छ । प्रभुत्व हासिल गर्नका लागि दमनात्मक, सहमतीय तथा वैधानिक शैली अपनाइन्छ । हिटलरले यहूदीदमन गर्न चालेको कदममा दमनात्मक शैलीको प्रयोग भएको देखिन्छ । उसले दमनात्मक शैली अपनाएर प्रभुत्वको लक्ष्य प्राप्त गरेको छ । दीक्षितले हिटलरको दमनात्मक शैलीको परिचय दिई प्रभुत्वका माध्यमबाट उसले मानवतामाथि गरेको प्रहारको विषयलाई प्रस्ट पारेका छन् । उनले फासिस्टवादका बर्बर तथा अमानवीय प्रवृत्तिको घोर विरोध गरेका छन् । उनले फासिस्टहरूको नरसंहारकारी गतिविधिका साथै मानिसभित्र हुने प्रेम, अनुराग र सौन्दर्य चेतना विध्वंस गर्ने मनोवृत्तिको पर्दाफास गर्दै जनसामान्यमाथि तिनीहरूले गर्ने अत्याचार र अन्यायको विरोध गरेका छन् (श्रेष्ठ २०७०, पृ. १६१) । कथामा प्रवेश गर्दा, प्रेमीलाई भेट्न गएको रेनाता थुनुवा क्याम्पमा पुगेकी छे । उसले बुडापेस्ट स्वाइरमा भएको गिरफ्तारीको प्रसङ्ग सम्झिएकी छे । हिटलरको दमन उल्लेख गर्ने क्रममा रेनाताको संस्मरण निम्नानुसार प्रस्तुत भएको छ :

तर सबै सपना भयो, सबै सपना रहेछ म ब्यूभिएँ थुनुवा क्याम्पभित्र । बुडापेस्ट स्वाइरको सडकमा त्यस दिनका सबै मानिस गिरफ्तार गऱ्यो रे ! जर्मन एस.एस. टुप्सले त्यो २१० गज लामो सडकलाई गिरफ्तार गऱ्यो रे ! आमाको कुमको प्राणको बच्चो गिरफ्तार गऱ्यो रे ! नब्बे वर्षको लड्गडो गिरफ्तार गऱ्यो रे ! डाक्टरछेउ जान लागेको रोगी गिरफ्तार गऱ्यो रे ! रोगी हेर्न जान लागेको डाक्टर गिरफ्तार गऱ्यो रे ! नाचन जान लागेका युवक-युवती गिरफ्तार गऱ्यो रे ! नाच देखाउन जान लागेका जर्मन-दानव दुरात्माको हातमा संसारै त्यस बेला गिरफ्तार रे ! मेरो बेनेडिक्टो हाम्रो नाचहलभन्दा धेरै पर अरू कतै गिरफ्तार रे ! ...काँडे तारले घेरिएको खुला मैदानमा एक्काइस सय हामी तीन दिनसम्म बस्यौँ । भोकले रुने बच्चाहरूले फासिस्ट बुट चाटेर सदाका निम्ति आफ्नो क्षुधा शान्त पारे, औषधी माग्ने रोगीहरूले बन्दुकका कुन्दाको मालिस पाए । (पृ. ११६-११७)

बच्चाकी आमा, गर्भवती, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बिरामी, डाक्टर, कलाकार आदिको गिरफ्तारी, बालबालिकामाथिको दमन, रोगी र अशक्तमाथिको यातना जस्ता शासकीय दमनका घटनाहरू प्रस्तुत गरी उल्लिखित दृष्टान्तमा प्रभुत्व हासिल गर्नका लागि हिटलरले अपनाएको दमनात्मक शैलीको परिचय दिइएको छ । यसमा दमनलाई चरममा पुऱ्याई विरोधीहरूको अस्तित्व नामेट पार्ने यात्रामा हिटलरको शासन क्रियाशील रहेको विश्लेषण गरिएको छ, अनि हिटलरको यहुदीविनाशको योजना र प्रक्रियाको परिचय दिई त्यस्तो प्रक्रिया अमानवीय रहेको ठहऱ्याइएको छ ।

शरीरका सम्पूर्ण वस्त्र उतारी सर्वाङ्ग नाङ्गो अवस्थामा रेनातालाई हिटलरका कारिन्दाले मानिसहरूको खचाखच उपस्थिति रहेको बाथरुमभित्र पुऱ्याएका छन् । त्यहाँको उकुसमुकुस परिवेशमा निस्सासिएर उसले मृत्युनजिक पुगेको अनुभूति सँगालेकी छे । चुल्ठोले दिएको अभिव्यक्तिका माध्यमबाट दीक्षितले रेनाताको अनुभूति प्रस्तुत गरेका छन् । रेनेताको चुल्ठोले भनेको छः “त्यो बेला त्यो बाथरुममा छ सयजति हुलिएका होउँला, त्यो फलामे ढोका गऱ्याम्म थुनियो । माथिका साना प्वालबाट कटकट आवाज आयो । सबै निस्सासिन थाले; नाक, आँखा, मुख र जम्मै जिउ सुक्यो; पोत्यो; बिभायो” (पृ. १२०) । उद्धृत प्रसङ्गमा अमानवीय यातनामा उत्रिएको हिटलरको दमनात्मक शैलीलाई प्रस्ट पारिएको छ । यातनाको अमानवीय प्रक्रियामा सामेल भई हिटलरले मानवताको हत्या गरेको विश्लेषण गरी यसबाट दमनात्मक शैली नै हिटलरको शासनको निरन्तरताको आधार थियो भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सर्वाङ्ग नङ्ग्याएर विषालु ग्यासले भरिएको कोठामा एकै पटक धेरै मानिसलाई बन्द गरी बिजुलीको प्रयोग गरेर खरानीमा रूपान्तरण गर्ने ग्यास च्याम्बर जस्तो यन्त्र हिटलरले यहुदीविनाशका अभियानमा प्रयोग गरेको देखिन्छ । दोस्रो विश्वयुद्धमा हिटलरले यहुदीहरूमाथि गरेको पाशविक व्यवहार र आइकम्यान तथा हान्स स्पाइडेली वैज्ञानिकद्वारा निर्मित ग्यास च्याम्बरमा हुलेर चालिस लाख मानवात्मालाई विद्युतीय उपकरणद्वारा निमेषभरमै स्वाहा पारेको ऐतिहासिक-राजनीतिक घटनालाई कथाकारले मानवताको अन्त्य भएको ठान्दै हिटलरले ग्यास च्याम्बरलाई मानवता भुट्ने घोप्टे हाँडीका रूपमा लिएका छन् (लुइटेल् २०५१, पृ. ४५२-४५३) । ग्यास च्याम्बरमा यातना दिन ल्याइएका मानिसहरूबाट हिटलरका सिपाहीहरूले दाँतमा जडेका सुन जस्ता बहुमूल्य धातु सङ्कलन गर्दथे, जसबाट प्रेमिकालाई उपहार दिन हिटलरले औँठी र लकेट बनाएको थियो भन्ने प्रसङ्ग कथाकारले उल्लेख गरेका छन् । उनले रेनाताले भोगेको ग्यास च्याम्बरको मृत्युको कारुणिक अवस्थाको चित्रण गरेका छन् । रेनातालाई दिइएको यातना तथा ग्यास च्याम्बरमा उसले गरेको मृत्युवरणको प्रसङ्ग अभिव्यक्त गर्ने क्रममा रेनाताको भनिएको चुल्ठोले निम्नलिखित अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेको छः

त्यो बिखकोठाबाट घिच्याएर पहिले रेनाताको एउटा सुनौलो दाँत उखेले अनि बिजुलीचितामा डेढ मिनेटमै तिनलाई खरानी पारे । त्यस बेला बाहिर ठूलो आँधीबेहेरी उठेको थियो, आकाश अँध्यारो थियो, फासिस्टहरूमाथि बिजुली घनघोर चङ्किरहेको थियो । त्यही आँधीमा रेनाताको खरानी फ्याँकियो । त्यो पवित्र अवशेषलाई गाडिदिनेसम्म तिनको साहस भएन- घरबाहिर निस्केका भए चट्याङले छोड्ने थिएन, तिनलाई डर थियो । (पृ. १२२)

उल्लिखित कथांशमा दीक्षिते यहूदीदमनका नाममा हिटलरले गरेको मानवताको हत्याको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरेका छन् । रेनाताका दाँतमा भएको सुन उखेली उसलाई क्षणभरमै खरानीमा रूपान्तरण गरिएको कथानकीय सन्दर्भमार्फत हिटलरको क्रूरताको परिचय दिँदै उनले प्रभुत्व विस्तारका क्रममा उसले चालेको अमानवीय कदममा दमनको चरित्र र शैली प्रतिबिम्बित भएको प्रस्ट पारेका छन् । फासिस्टहरूमाथि चट्याङ बर्सिएको तथा चट्याङको अस्तित्वका अधि फासिस्टहरू टिक्न नसकेको शब्दचित्र प्रस्तुत गरी उनले हिटलरको दमनविरुद्ध जनमानसमा निर्मित प्रतिरोधको परिचय दिएका छन् । यसलाई लेखकमानसमा रहेको सबल सांस्कृतिक चेतनाको दृष्टान्तका रूपमा लिन सकिन्छ ।

३.५ प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्वका बिचको द्वन्द्व

प्रतिप्रभुत्व प्रभुत्वविरुद्ध जागृत प्रतिरोधको अवस्था हो । वर्चस्वशाली वर्गको निरन्तर दमनका कारण किनारामा रहे काहरूको प्रतिप्रभुत्व जागृत हुन्छ । शक्तिसङ्घर्षले प्रतिप्रभुत्वको अवस्था सिर्जना गर्छ । प्रतिप्रभुत्वको जागृतिका कारण शक्ति, सत्ता र नेतृत्व परिवर्तन हुन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा हिटलरले कायम गरेको वर्चस्वको शैली र त्यसका विरुद्धमा जागृत भएको प्रतिप्रभुत्वको स्वरूप विश्लेषण गरिएको छ । हिटलरले सुरु गरेको दमनविरुद्ध विकसित प्रतिप्रभुत्वका कारण इतिहासमा शक्तिशाली विद्रोह जन्मिएको विषयलाई दीक्षितले कथामा सङ्केत गरेका छन् । उनले लैङ्गिक प्रभुत्वका कारण नारीमा जागृत प्रतिप्रभुत्वको विषय उल्लेख गरेका छन् । कथाअनुसार, प्रेमी बेनेडिक्टोलाई भेट्न हिँडेकी रेनाता हिटलरको शासनका कारण गिरफ्तारमा परेकी छे । शासकले कब्जामा लिएपछि, अपमानजनक शब्द प्रयोग गरी उसको स्वाभिमानमाथि आक्रमण गरेको छ । लैङ्गिक प्रभुत्वविरुद्ध प्रतिरोध प्रस्तुत गर्ने क्रममा रेनाता भन्छे :

मलाई तैँले काम नलाग्ने बोक्सी भनिस् । तेरो ऐनाका आँखाभित्र म मेसिनका मुटु देख्छु, पशु ! बेनेडिक्टोका आँखाले हेर, राच्छेस्, गधा ! तँ पक्का फासिस्ट रहेछस् । तँ ढुङ्गोमुढो भइसकिस् । यो रूप, यो उमेर, यो उल्लास र उमङ्ग, यी मिहिनेती पाखुरा र काम नपाएर दुख्न थालेको जिउलाई नै देख्न सक्दो रहेनछस् । यस्तै दुःखलाग्दा लहर उठेका थिए मनमा त्यस बेला । म रुन मात्र सकिनँ । (पृ. ११९)

रेनाताले लैङ्गिक अधीनस्थतामा परेका नारीहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छे । हिटलरको शासकीय दमनमा परी शारीरिक तथा मानसिक हिंसा बेहोरेपछि, उसमा प्रतिरोध उत्पन्न भएको देखिन्छ । रेनाताको विचारले उसको प्रतिरोध चेतनाको स्तरलाई प्रस्ट पारेको छ । दमनका कारण रेनातामा प्रतिरोधले जन्म लिएको छ । शासकीय प्रभुत्वविरुद्ध रेनातामा विकसित भएको प्रतिरोध किनारामा निर्माण भएको प्रतिप्रभुत्वको दृष्टान्त हो । रेनाताको प्रतिप्रभुत्वलाई हिटलरको शासन अन्त्यका दिशामा निर्माण भएको विद्रोहको महत्त्वपूर्ण आधार मान्न सकिन्छ ।

दीक्षितले फासिस्टहरूका फन्दामा परी रेनाताको इहलीला समाप्त भएको विषय प्रस्तुत गरेका छन् । फासिस्टको फन्दा, ग्यास च्याम्बरको यात्रा, निस्सासिँदो वातावरण र मृत्युवरण जस्ता रेनातासँग सम्बन्धित भोगाइहरूलाई उनले पोल्यान्डको अस्वाइसिम कन्सेन्ट्रेसन क्याम्प शान्ति म्युजियममा अमर भएको रेनाताको सुनकेसा चुल्ठोको अभिव्यक्तिका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरेका छन् । रेनाताको चुल्ठोले लैङ्गिक प्रतिरोधको आवाजलाई सशक्त बनाएको छ । ग्यास

च्याम्बरमा गरिएको मानवताको हत्यालाई लिएर समग्र मानवका पक्षबाट चुलोले प्रतिरोध गरेको छ। प्रतिरोधी आवाज प्रस्तुत गर्ने क्रममा चुलोले भनेको छ :

तपाईंको आँखामा यो आँसु किन ? रेनाता र त्यो बच्चो, ती डाक्टर र ती इन्जिनियर आजसम्म मरेका छैनन् । रेनातालाई ग्यास च्याम्बरमा पठाइएको होइन । त्यो दिन फासिस्ट हत्याहरूले सौन्दर्यको मुण्डन गरी संस्कृतिलाई चिथोरेका थिए, तिनले सभ्यतालाई नाङ्गो पारेका थिए । भविष्यको घाँटी निमोठेका थिए । दस हजार वर्ष पुरानो मानवविकासको तिरस्कार गरी संसारमा प्रेम र वात्सल्य, मातृत्व र उमङ्ग, ज्ञान र विज्ञान, आकाङ्क्षा, शक्ति र निर्माण, सबै सफलता, सबै प्राप्तिहरूलाई खरानी पार्न खोजेका थिए । (पृ. १२१)

उल्लिखित कथांशमा हिटलरको तानाशाही चरित्रविरुद्ध उठेको प्रतिरोधलाई प्रस्तुत गरिएको छ । रेनाताको सुनकेसा चुलोका माध्यमबाट ध्वनित भएको प्रतिरोधमा निरङ्कुशताविरुद्ध सङ्गठित जनआवाज यसमा प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ । यहूदीको अस्तित्वमाथि धावा बोल्दै ग्यास च्याम्बरको रचना गरी हिटलरले चालेको अत्याचारी कदमका कारण मानवसभ्यता, संस्कृति, भविष्य, वात्सल्य, मातृत्व, उमङ्ग, ज्ञान, विज्ञान, निर्माण जस्ता सम्पूर्ण पक्षमा डढेलो लागेको यथार्थ प्रस्तुत गरी उल्लिखित प्रसङ्गमा हिटलरको चरित्रविरुद्ध निर्मित प्रतिप्रभुत्वको अवस्थालाई चिनाइएको छ । दमन नै प्रतिप्रभुत्व निर्माणको कारण भएकाले हिटलरको अत्याचारविरुद्ध यस्तो प्रतिरोध स्वतः जागृत भएको देखिन्छ । रेनाताको सुनकेसा चुलोका माध्यमबाट प्रस्फुटित प्रस्तुत प्रतिरोधी अभिव्यक्तिमा दमित, उत्पीडित, किनारीकृत, शोषित, पीडितलगायतका अधीनस्थहरूको विचारको प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ ।

ग्यास च्याम्बरमा राखी हिटलरले यहूदीविनाशका नाममा मानवताको हत्या गरेको छ । उसको अत्याचारी शैलीको वृद्धिसँगै प्रतिरोधको आँधी सिर्जना भएको विषयलाई दीक्षितले कथाको आखिरी प्रसङ्गमा समेटेका छन् । उनले हिटलरको प्रभुत्वलाई लिएर प्रतिरोधको झिल्लो कसरी विस्तार भएको थियो भन्ने विषयको उठान गरेका छन् । कथाअनुसार, रेनाताको सुनकेसा चुलोले सुरु गरेको विद्रोहको यात्रा विश्वभर द्रुततर गतिमा फैलिएको छ । हिटलरका विरुद्धमा सङ्गठित बनेको प्रतिरोधका सम्बन्धमा रेनाताको सुनकेसा चुलोले निम्नलिखित अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेको छ :

...त्यो आँधीले सम्पूर्ण युरोप र संसारलाई छोप्दै रेनाताको खरानी पृथ्वीको कुना-कुनामा छर्‍यो । ...युद्धलाई त्यही ग्यास च्याम्बरमा पठाएर बिजुलीचितामा अनन्त भविष्यसम्मका निम्ति खरानी पार्ने अठोट संसारभरि बेनेडिक्टोले गर्‍यो । ...त्यो आँधी सबभन्दा पहिले स्तालिनग्राडमा पुग्यो, बेनेडिक्टो त्यहीँ थियो । हिटलरको चिहानलाई उसले सबभन्दा पहिले त्यहाँ खन्थो । ...हावा पल्टियो र पूर्वीया भएर युरोपको पश्चिम किनार नर्म्यान्डिमा त्यो पुग्यो । ...त्यहाँबाट आँधी दक्षिणपूर्वतिर लागेर तेहरान र याल्टामा पुग्यो । ...याल्टाबाट सोहोरिएर त्यो भुमरी बर्लिनमाथि नौ दिनसम्म खनियो । ...बेनेडिक्टोले राइख्स्टचागका गजुरमाथि उभिएर रेनाताको रगतमा मुछिएको झन्डालाई फरफराउँदा पाँच सय फिट तलको चोरकोठामा लुकेको त्यो सृष्टिको घोर कलङ्क हिटलरको छातीमा त्यो झन्डाको सुइरो रोपियो र लाससमेत फेला नपर्ने गरी बेनेडिक्टोको झन्डाले त्यसलाई पातालमा घुसारिदिएको थियो । (पृ. १२२)

उद्धृत साक्ष्यमा हिटलरको फासिस्ट शैलीविरुद्ध प्रतिरोधको लहर कसरी विश्वभरि विस्तार भएको थियो भन्ने प्रसङ्ग प्रस्तुत गरी उसले कायम गरेको प्रभुत्व निस्तेज हुनुको कारण पहिल्याइएको छ । मानवतामाथि डढेलो सल्काई निरङ्कुशता विस्तारमा हिटलरले देखाएको प्रभुत्वशाली सक्रियताको विवेचना गरी त्यसका विरुद्ध निर्मित प्रतिप्रभुत्वको

समीक्षा गरिएको छ । दमनको निरन्तरताका कारण उत्पन्न भएको प्रतिरोधको परिचय दिई प्रतिप्रभुत्व नै हिटलरको शासकीय प्रभुत्व अन्त्यको कारण बन्न पुगेको निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रतिप्रभुत्वको निर्माणप्रक्रियाको विवेचना गरी शक्तिको प्रतिद्वन्द्विताको समीक्षा गरिएको छ । जनतामा जागृत भएको प्रतिरोध चेतनाले हिटलरको शक्ति र सत्ता अन्त्यका लागि पृष्ठभूमि निर्माण गरेको विश्लेषण गरी प्रभुत्वशाली शासकको पतनको कारणमाथि कथामा विमर्श गरिएको छ ।

४. निष्कर्ष

मदनमणि दीक्षितको 'ग्यास च्याम्बरको मृत्यु' कथामा हिटलरको फासिस्ट चरित्र सार्वजनिक गरिएको छ । यहूदीविनाशको यात्रामा सामेल भएको हिटलरले दमनलाई प्रभुत्व विस्तारको मुख्य शैली बनाएको छ । उसले चालेको जातीय प्रभुत्वको कदमसँगै वर्गीय तथा लैङ्गिक प्रभुत्वले पनि समानान्तर गति लिएको देखिन्छ । निम्नवर्गीय मजदुरहरू उसको तानाशाही प्रवृत्तिको सिकार भएका छन् । प्रेमीसितको मिलनको अभिलाषामा अघि बढेकी क्रिस्चियन मूलकी रेनेताले हिटलरको यहूदीदमनको याताना बेहोर्नुपरेको छ । रेनातालाई दिइएको यातानाको विषय प्रस्तुत गरी यस कथामा लैङ्गिक प्रभुत्वको स्वरूपलाई चिनाइएको छ । हिटलरले कायम गरेको जातीय प्रभुत्वका पृष्ठभूमिमा वर्गीय तथा लैङ्गिक प्रभुत्व विकसित भएको देखिन्छ । उसले दमनात्मक शैलीका माध्यमबाट प्रभुत्व हासिल गरेको छ । बालबालिका, वृद्धवृद्धा, रोगी, डाक्टर, युवायुवती आदि सबै उसको निसानामा परेका छन् । अधिक दमन नै प्रतिरोध सिर्जनाको कारण भएकाले परिधिमा विकसित प्रतिप्रभुत्व अस्तित्वमा आएपछि हिटलरको प्रभुत्व निस्तेज बन्न पुगेको छ । यस कथामा हिटलरविरुद्ध विकसित प्रतिरोधको अवस्था प्रस्तुत गरी प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्वका बिचको द्वन्द्वलाई प्रस्ट पारिएको छ । प्रतिप्रभुत्व नै हिटलरले हासिल गरेको शासन, प्रभुत्व, शक्ति, सत्ता र अहम् अन्त्यको कारण तथा माध्यम बन्न पुगेको देखिन्छ । प्रस्तुत कथामा जातीय प्रभुत्वको स्वरूप र त्यसका पृष्ठभूमिमा विकसित वर्गीय तथा लैङ्गिक प्रभुत्वको अवस्था सार्वजनिक गरिएको छ । सांस्कृतिक प्रभुत्वको पृष्ठभूमि तथा स्वरूप र शैली यस कथाको प्रमुख प्राप्ति हो । इतिहासका कालखण्डमा हिटलरले गरेको जातीय दमनको विषयलाई पृष्ठभूमिमा राखी यसमा ऐतिहासिक यथार्थको प्रकटीकरणका माध्यमबाट तत्कालीन समाजमा रहेको सांस्कृतिक प्रभुत्वको परिचय दिइएको छ । त्यस्तै, निरङ्कुश शासकको दमनकारी चरित्रको अन्त्य र पतनको कारण प्रस्तुत गरी परिधीय शक्तिको क्रियाशीलताको प्रक्रियालाई चिनाइएको छ । प्रभुत्वको प्रक्रिया, स्वरूप र चरित्रमार्फत शक्तिसम्बन्धको अवस्था अभिव्यक्त गरी यस कथामा प्रभुत्वको सांस्कृतिक प्रवृत्तिलाई प्रस्ट पारिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, केशवराज (२०७०), *परिभाषित आँखाहरूको सांस्कृतिक अध्ययन*, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

अर्याल, भैरव (२०५१), 'ग्यास च्याम्बरको मृत्यु कथाको पृष्ठभूमि', *साभा कथा*, भैरव अर्याल (सम्पा.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, पृ. ११३ ।

उप्रेती, सञ्जीव (२०६८), *सिद्धान्तका कुरा* (दोस्रो संस्क.), काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।

गिरी, अमर (२०७४), *भूमण्डलीकरण र साहित्य*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।

गौतम, कृष्ण (२०६७), *उत्तरआधुनिक संवाद*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।

- गौतम, कृष्ण (२०७५), *मार्क्सवाददेखि उत्तरमार्क्सवादसम्म*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।
- जवाली, विष्णुप्रसाद (२०७३), *सांस्कृतिक अध्ययन र विकलका उपन्यास*, काठमाडौं : तन्नेरी प्रकाशन ।
- दीक्षित, मदनमणि (२०५१), 'ग्यास च्याम्बरको मृत्यु', *साभा कथा*, भैरव अर्याल (सम्पा.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, पृ. ११३-१२२ ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३), *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०७३), *मार्क्सवाद र सबाल्टन अध्ययन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भण्डारी, यादवप्रसाद (२०७२), *अलिखित उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन*, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- भुसाल, राजु (२०७८ साउन-पुस), 'बन्दोबस्त कथामा सांस्कृतिक प्रभुत्व', *प्रज्ञा*, १२२, पृ. १३३-१४३ ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०५१, माघ-चैत), 'ग्यास च्याम्बरको मृत्युभित्र मदनमणिलाई खोज्दा', *उन्नयन*, १६, पृ. ४५०-४५७ ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०७०), *नेपाली कथा र कथाकार*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- सुवेदी, अभि (२०६८), 'सांस्कृतिक समालोचनाको सैद्धान्तिक विकास', *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना सैद्धान्तिक खण्ड*, राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतमद्वारा (सम्पा.), काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. १२५-१३९ ।